

Як українці зруйнували імперію зла

КУПИТИ

Наприкінці липня 1991 року в доповідній КГБ Голові Верховної Ради УРСР Леонідові Кравчуку повідомляли про сценарій можливого розпаду СРСР, який спрогнозували в США. Голова КГБ СРСР Володимир Крючков стверджуватиме, що ще кількома роками раніше комуністичні спецслужби відчували наближення колапсу. Що відбувалося за лаштунками Серпневого путчу, який зробив розпад СРСР швидким і незворотним? Як сталося, що із чотирьох сценаріїв розвитку подій, описаних у прогнозі ЦРУ, українці обрали найрадикальніший - «Розпад»? У цій книжці автор поденно відтворює події 1991 року. Наводить ще донедавна секретні архівні документи ЦРУ і КГБ. Уперше зіставляє спогади учасників і свідків здобуття Україною незалежності: політиків, істориків, письменників. І відповідає на запитання, хто насправді зруйнував імперію зла.

Чи варто читати цю книжку? Ні, не варто, а потрібно, конче потрібно, щоб зрозуміти один з переломних моментів у світовій історії та шлях України до себе. Сергій Плохій

Боротьба за українську незалежність стала тією самою голкою з російської казки, що спричинила смерть імперського чудиська. Відомий журналіст і історик Олександр Зінченко у книжці, що є продовженням майстерного кінематографічного проєкту, скрупульозно досліджує, як це відбулося. Читайте, якщо хочете детально й без міфів дізнатися, як українці зруйнували імперію зла. Віталій Портников

Чому варто прочитати?

Ця книжка містить у собі багато цінної інформації, яка викладена систематично та доступно - тож навіть читач, зовсім далекий від розуміння перипетій здобуття Україною Незалежності, опісля зможе створити для себе цілісну картину тих подій. Власне, радимо починати заглиблюватися у новітню історію нашої держави саме з цього ґрунтового видання.

«За мотивами документального серіалу Суспільного Мовлення «Колапс. Як українці зруйнували імперію зла».

Олександр Зінченко

ЯК УКРАЇНЦІ ЗРУЙНУВАЛИ ІМПЕРІЮ ЗЛА

ОЛЕКСАНДР ЗІНЧЕНКО

ЯК УКРАЇНЦІ ЗРУЙНУВАЛИ ІМПЕРІЮ ЗЛА

ЗА МОТИВАМИ ДОКУМЕНТАЛЬНОГО СЕРІАЛУ СУСПІЛЬНОГО
«КОЛАПС. ЯК УКРАЇНЦІ ЗРУЙНУВАЛИ ІМПЕРІЮ ЗЛА»

Батькам

ПРОЛОГ

ЯК ЦРУ ТА КГБ ПЕРЕДБАЧИЛИ КОЛАПС СРСР

*Бейкер вимагає екстреної зустрічі — Горбачову називають імена заколотників —
Секретні рапорти ЦРУ та КГБ — Прогноз майбутнього чи майбутній план? —
Шушкевич підозрює Кравчука та українців*

«Місто шпигунів» того дня знову стало столицею об'єднаної Німеччини. Парламент у Бонні ухвалив рішення повернутися до Берліна. Ця подія у новинах 20 червня 1991 року затьмарила всі інші. А тому світові служби новин не помітили передвісників перевороту у Москві. Та й не могли помітити.

Держсекретар Сполучених Штатів Америки Джеймс Аддісон Бейкер III запам'ятав день 20 червня 1991 року яскравим і сонячним. Конференція в Берліні, на якій він був присутній, стала нагодою, щоб провести перемовини між очільниками радянської та американської дипломатії. Обговорювали чергове скорочення озброєнь.

Як визнавав сам Бейкер, справа просувалася повільно. Дуже повільно. Радянський міністр закордонних справ Олександр Бессмертних натомість перебував у доброму гуморі — випромінював своєрідний оптимізм та жартував, що цю проблему сторони обов'язково зможуть вирішити: «Мій шестирічний син, як виросте, точно дасть цьому раду!»

Після брифінгу для преси радянський міністр залишив американську резиденцію. Бейкер радів тому, що наближався перший вечір без робочих зустрічей.

Раптом із посольства у Москві надійшов запит на розмову екстреною лінією зв'язку. Брови Джеймса Аддісона Бейкера III машинально

піднялися: цю лінію використовували лише в найневідкладніших випадках — оголошення війни або нападу на амбасаду.

«Мер Гаврило Попов з'явивсь у Спасо-хаузі для зустрічі з послом Джеком Метлоком із невідкладним питанням. Він написав на папері: “Готується спроба змістити Горбачова”», — повідомляли з Москви.

Того дня опівдні за московським часом Гаврило Попов увійшов до бібліотеки в резиденції американського посла. Дворецький подав прохолоджувальні напої. Але обидва співрозмовники хотіли кави: і новообраний мер Москви, і сам посол, який уже незабаром мав звільнити дипломатичний пост в радянській столиці для свого наступника.

Метлок привітав Попова з перемогою на виборах. Попов поцікавився, що Метлок планує робити, коли покине Москву. Та щойно дворецький вийшов із бібліотеки, Попов, не припиняючи розмови, дістав аркуш паперу і почав щось писати.

Згодом Метлок згадував: «Там характерним для росіян нерівним почерком було написано: “Готується спроба змістити Горбачова. Треба дати знати Борису Миколайовичу”».

Бориса Миколайовича Єльцина обрали на посаду президента Росії лише за тиждень до цього. 20 червня він перебував із візитом у США та мав за кілька годин зустрітись із господарем Білого дому Джорджем Бушем-старшим.

Метлок від такого повороту подій почувався дещо розгубленим. Він написав у відповідь російською мовою: «Я передам. Хто це готує?»

Попов швидко накидав чотири прізвища: «Павлов. Крючков. Язов. Лук'янов».

За кілька днів до того — 17 червня 1991 року — на сесії Верховної Ради СРСР прем'єр-міністр Валентин Павлов вимагав надзвичайних повноважень для стабілізації ситуації в країні. Його прагнення підтримали голова КГБ Володимир Крючков та міністр оборони Дмитро Язов. Язов нарікав, що СРСР перетворюється на другорядну країну. Крючков здивував присутніх пасажем про західних «агентів впливу», які нібито заповнили структури влади і ЗМІ. Мовляв, іще в 1979 році тодішній голова КГБ Юрій Андропов писав у Політбюро

рапорт, попереджаючи, що «імперіалізм впровадив свою агентуру у вищі ешелони влади»...

Через два місяці саме вони — прем'єр-міністр, шеф КГБ та міністр оборони СРСР — оголосять про створення Державного комітету з надзвичайного стану. В історію він увійде за російською аббревіатурою ГКЧП — «Государственный комитет по чрезвычайному положению». Павлов, Крючков та Язов увійдуть до кола основних організаторів Серпневого путчу. А голова Верховної Ради СРСР Анатолій Лук'янов пізніше стверджуватиме, що про їхні плани йому нічого відомо не було...

Проте звідки новообраний мер Москви міг знати про плани майбутніх заколотників? Інтуїція чи інформація? Часу перевіряти слова гостя американський посол не мав. Через кілька годин роздумів та сумнівів Метлок вирішив скористатися лінією екстреного зв'язку, чим дуже здивував і навіть трохи налякав голову Державного департаменту.

«Треба повідомити Горбачова, — сказав Бейкер. — Зателефонуймо Президенту, і якщо той погодиться, я вимагатиму нової зустрічі з Бессмертних!»

Тим часом у Вашингтоні наближався момент зустрічі Буша і Єльцина.

«Я бачився з Єльциним о третій дня протягом приблизно години. Він якраз прибув до Овального кабінету», — згадував той день президент США.

Джордж Буш був дуже занепокоєний, чи московський гість, бува, не скористається нагодою візиту до Білого дому для того, щоб знову атакувати Михайла Горбачова. Їхнє суперництво протягом останніх місяців було добре знане. Але Єльцин здивував Буша: «Росія на боці Горбачова. Я не можу діяти без нього».

Єльцин змалював широку панораму подій останніх кількох місяців. За його словами, Горбачов перебував під тиском військових, КГБ і партійного апарату. Ситуація в січні, лютому та березні здавалась особливо критичною. Горбачов почав задкувати щодо впровадження реформ. Гласність — ніби вже й не гласність. Події у Литві, Грузії,

Південній Осетії... «Я казав, якщо Горбачов відступить від реформ, — він має подати у відставку», — пояснював свою позицію новообраний президент Росії.

Але у квітні відбулася консолідація демократичних сил. Тим часом сам Горбачов усвідомив загрозу правого реваншу. Щоб уникнути тиску з правого, дуже консервативного політичного флангу, треба було виявляти гнучкість у діалозі з більш ліберальним лівим. Усе це відкривало шлях для підписання нової Союзної угоди між республіками та «Центром» за формулою «9+1».

Загалом Буш був задоволений зустріччю: «Єльцин сказав усе, що ми хотіли почути».

«Уже на самому початку зустрічі я передав Єльцину повідомлення Попова», — згадував президент США. Джордж Буш переповів йому всі деталі рукописної нотатки мера Москви: зміщення Горбачова має бути результатом змови Павлова, Лук'янова, Язова та Крючкова.

Єльцин сказав, що не вірить у такий сценарій. Однак обидва президенти вирішили, що негайно зателефонують Горбачову, щоб попередити його. Та з ним чомусь не з'єднували...

Саме тому Джордж Буш погодився із планом Бейкера: Метлок мав терміново зустрітися з Горбачовим та застерегти його щодо можливого заколоту. Нова зустріч Бейкера та Бессмертних також видавалася доречною. Якщо президентам не вдавалося поговорити напряду, чому б не спробувати донести інформацію про ймовірну змову всіма можливими альтернативними способами?

З протоколу допиту колишнього міністра закордонних справ СРСР Олександра Бессмертних 6 листопада 1991 року:

«Зателефонував Бейкер і сказав, що він хотів би зі мною терміново зустрітися. Мене це дуже здивувало, адже ми щойно розмовляли.

Я кажу: “Джиме! У чому річ? Що трапилося?”

Він мнеться: “У мене термінова справа. Дуже хотілося б зустрітися”.

Я сказав, що в мене запланована зустріч. Якщо треба, хай приїжджає, поговоримо.

Він: “У мене децю делікатна справа. Я не хотів би... Якщо я поїду, то зі мною вирушить величезна кількість машин з охороною, у місті почнеться шум... Підключиться преса. Якщо можеш, — каже, — я чекатиму на тебе в готелі, де зупинився. Бажано, щоб не було особливого шуму”».

Бессмертних збентеживсь: у нього були заплановані зустрічі з міністрами закордонних справ інших країн, а тут держсекретар Сполучених Штатів вирішив погратися у шпигуна в «місті шпигунів»: «Це точно не може почекати?»

Тут Бейкер не витримав: «Сашо, я дійсно вважаю зустріч конче потрібною. Те, що я маю для тебе, — це нова і важлива інформація. Ніхто тебе не може замінити. Маєш приїхати сам!»

Бессмертних приїхав.

З протоколу допиту колишнього міністра закордонних справ СРСР Олександра Бессмертних 6 листопада 1991 року:

«Бейкер каже: “Щойно перед нашою розмовою я отримав з Вашингтона інформацію. Я так розумію, що вона може ґрунтуватися на розвідданих. Ідеться про спробу змістити Горбачова!”

Я, звичайно, був ошелешений, і так на нього дивлюсь уважно. В руках у Бейкера був аркуш паперу.

“Це справа дуже делікатна, — каже, — і нам потрібно якимось чином цю інформацію передати. За нашими даними, у зміщенні братимуть участь Павлов, Язов, Крючков”».

Бессмертних, мабуть, був неабияк приголомшений. Але за кілька хвилин міністр трохи оговтався і поділився сумнівами щодо достовірності інформації: це точно якесь непорозуміння!

Бейкер наполягав: «Ні! А раптом що! Усе-таки треба передати».

Бессмертних відповів: навіть якщо у цієї інформації є підґрунтя, то все одно він не має захищеного каналу зв'язку, щоби її повідомити. Адже «ВЧ» — урядова лінія високочастотного зв'язку — перебуває під контролем КГБ, тобто того ж таки Крючкова.

Бейкер запропонував Бессмертних зателефонувати помічнику Горбачова Анатолію Черняєву та доручити йому зустрітися з Метлоком. А того відповідно проінструктують щодо термінової зустрічі з Горбачовим. У такий спосіб останній отримає інформацію, і ніхто нічого не перехопить.

Багаторічний помічник Горбачова Анатолій Черняєв із року в рік вів щоденник. Він докладно занотовував події чи не кожного дня. Згідно із записами, того дня Черняєв теж уже бачився з послом Метлоком.

«...І раптом уже годині о восьмій вечора телефонують із посольства США. Метлок просить негайної аудієнції у президента: термінове секретне повідомлення від Буша. Мені якраз у цей момент подзвонив Михайло Сергійович. Я йому сказав про це. Він: “Давай!” Тож я помчав у Кремль», — йдеться в щоденнику.

Увійшов Метлок. Сам на себе не схожий. Принаймні так стверджував Черняєв у своїх нотатках. Горбачов почав засипати Метлока різними теплими словами: що він добре та чесно працював, був справжнім партнером, багато допомагав у найважчий період взаємин...

Американського посла це втішило. У спогадах про цей день він скромно зауважить: «Я почувався ніяково від лестощів Горбачова. Мабуть, це було помітно. Він сипав компліментами, а я думав: “Як я зможу викласти це у моєму звіті?!”» Врешті Метлок вирішив, що в офіційних документах усі ті люб’язності Горбачова не згадуватиме.

За довгим столом Горбачов і Черняєв сиділи спиною до вікон, Метлок — обличчям. У вечірньому світлі Черняєв зауважив, що американський посол, попри приємні слова Горбачова, був чимось занепокоєний.

«Пане президенте, — почав Метлок, — президент Буш просив мене сповістити вас звістку, яку ми отримали і яка вкрай схвилювала нас, хоча ми і не маємо підтверджень. Це не чутки, але й не достовірний факт. Річ у тім, що існує ймовірність спроби прибрати вас із посади. І це може статися будь-якої миті, навіть на цьому тижні».

Горбачов і Черняєв розсміялися. Помічник президента СРСР занотував: «Метлок знітився: мовляв, таку дурницю приніс на самісінький верх. Почав просити вибачення: я не міг не виконати доручення свого президента...»

Черняєв зафіксував реакцію Горбачова ледь не дослівно: «Це на 1000 % неймовірно!» Але турботу Буша президент СРСР сприйняв як прояв довіри.

Метлок запам'ятав відповідь Горбачова так: «Передайте президенту Бушу, що я зворушений. Я вже певний час вважаю, що ми стали партнерами, і щойно він це довів. Подякуйте йому за турботу. Він вчинив так, як належить другу. Але скажіть, щоб він не хвилювався. Я все тримаю у своїх руках».

Метлок вирішив не повідомляти на тій зустрічі, що джерелом отриманої інформації був Попов, — хвилювався за його безпеку.

Він про це розгорнуто пояснював у мемуарах. І обурювався, що — як дізнався лише згодом — і Бейкер на зустрічі із Бессмертних, і Буш у телефонній розмові з Горбачовим «спалили» джерело.

Наступного дня о 10-й ранку за Вашингтоном президент США зателефонував президенту СРСР: «Я хотів пояснити, як так сталося...»

Горбачов відповів: «Джордже, я просив посла заспокоїтись і заспокоїти тебе: таке на 1000 % неможливо».

«Це добре, — сказав Буш. — Я передав повідомлення Єльцину на прохання Попова. Я це зробив, але хотів би, щоб ти розумів, що я не намагаюся втручатись у ваші внутрішні справи. Проте мені видавалося важливим проінформувати тебе».

«Я сприймаю це як жест занепокоєння та довіри з твого боку», — пролунало у слухавці.

На думку американського посла, розмову міг підслухати КГБ і в разі успішно здійсненого перевороту Попов наражався на небезпеку репресій. Метлок непокоївся: «Страшно було навіть уявити, до яких наслідків могли призвести необдумані слова президента Буша, якби переворот удався». У своїх спогадах він також зазначав: «Якщо Бейкер вчинив необдуманно, то президент Буш — необачно. Він зателефонував Горбачову, щоб запевнити його, що Єльцин у Вашингтоні поведився

цілком лояльно, та сказав, що джерелом повідомлення про змову є Попов. І це було вимовлено по телефону, який прослуховував КГБ! Такого від колишнього голови ЦРУ, який пишався своїм професіоналізмом і засуджував будь-який витік навіть найменш важливої інформації, я не очікував. Але це показувало, наскільки глибоко він був захоплений Горбачовим».

Потім, розмірковуючи у спогадах про цей момент, Буш теж посипав голову попелом. Він не мав згадувати ім'я інформатора. Було б доречніше використати в такій ситуації евфемізм на кшталт «наші надійні джерела». Та в тій розмові прохопився.

Сам Горбачов роль Гаврила Попова в цій історії спочатку всерйоз не сприймав. Схоже, що він про неї з часом взагалі забув. І лише згодом, уже після краху СРСР, Горбачов обурювався тим, як мер Москви інтерпретував його роль у тому епізоді:

«Тільки через два роки зі статті, яку опублікував Гаврило Попов, стало відомо про його термінову зустріч з американським послом Метлоком і передачу через нього (нібито для Єльцина, який тоді перебував у США) інформації про початок змови реакційних сил у Москві. Причому з відвертим натяком на те, що ці події відбуваються з відома та, більше того, ледь не за сценарієм і під керівництвом самого Горбачова. Авжеж, ця інформація була призначена насамперед для Буша, який, на думку Попова, і попередив тоді про ту змову».

Наступного дня після зустрічі у Спасо-хаусі це попередження здавалось дивною витівкою новообраного мера Москви, що не мала серйозних підстав. Проте через два місяці — 19 серпня 1991 року — воно зазвучало майже як пророцтво: ядро заколотників створили троє з чотирьох осіб, яких він назвав.

У постпутчевій реальності це «пророцтво» викликало багато запитань, підозр і сумнівів. Звідки Попов міг знати, хто саме увійде до кола ініціаторів заколоту? Чому Горбачов так легковажно поставився до попередження, заявляючи, що на 1000 відсотків переконаний у неймовірності заколоту? Чи означала така відповідь, що він сам дійсно міг бути причетний до цього сценарію або навіть бути його автором?

Чому американці так легко довірилися інформації Попова, а не, скажімо, аналітикам ЦРУ?

«Це застало нас зненацька, як і всіх інших», — іронізуватиме президент Буш, згадуючи розмову з канадським прем'єром Браяном Малруні в день початку Серпневого путчу 19 серпня 1991 року.

Новина про заколот у Москві звалилася на Вашингтон як сніг посеред літа. Преса розцінила це як провал спецслужб. Адже кожна змова — вдалу чи ні — обов'язково мала передбачити американська розвідка. Президентів Сполучених Штатів залишалося лише сумно жартувати.

Та Джордж Буш жартував дарма.

ЦРУ передбачало імовірний заколот у Москві ще навесні. Проте до найвищого керівництва США прогнози спецслужб не завжди доходили. Зокрема, і цей.

Помічник президента з питань національної безпеки генерал Брент Скоукрофт був правою рукою Буша-старшого. Принаймні в тій сфері, яка значилась у назві його посади. Ще у квітні для нього та іще одного американського високопосадовця в ЦРУ замовили аналітику щодо політичних процесів у СРСР. За кілька тижнів документ був готовий.

Рапорт називався «Спадкоємці Горбачова» та починався сумним для голови СРСР пророцтвом:

«Ера Горбачова добігла кінця. Навіть якщо він втримається ще рік, справжня влада, імовірно, буде в руках або твердолобих консерваторів, або лідерів республік».

Вступ до цього документа завершувався не менш песимістичним для СРСР висновком:

«Якщо коротко, Радянський Союз тепер перебуває в революційній ситуації, а здомінована “Центром” політична система видається приреченою. Як і в Східній Європі протягом минулих двох років, нині в СРСР присутні всі необхідні чинники, що можуть призвести не

тільки до зміни режиму, але й до того, що теперішню політичну систему швидко зметуть».

Серед сценаріїв розвитку подій прогноз передбачав імовірність того, що на певному етапі консерватори спробують відсторонити Горбачова в неконституційний спосіб. Тобто аналітики американських спецслужб ще навесні передбачали можливість заколоту в Кремлі.

Проте ані президент Буш, ані генерал Скоукрофт, ані держсекретар Бейкер, ані інші учасники червневої метушні не згадують прогнози спецслужб, які у Вашингтоні перекладались у загрифованих пакетах з одного столу на інший.

Через тиждень після веремії, яку спричинило у Вашингтоні, Берліні та Москві дивне повідомлення мера Москви, з'являється новий рапорт ЦРУ — «Наслідки альтернатив майбутнього СРСР».

Документ передбачав чотири сценарії розвитку подій у СРСР: «Хронічна криза», «Зміна Системи», «Відкат» та «Розпад».

У сценарії «Відкат» аналітики американських спецслужб укотре передбачили імовірний заколот у Москві:

«Сценарій припускає, що консервативні сили отримають контроль, потрібний для того, щоб зупинити рух у бік демократичних реформ у “Центрі” та рух республік до суверенітету й незалежності. Хоча Горбачов міг би очолити цей процес, більш імовірно, що він або буде вимушений діяти окремо, або його змістять із посади.

Спецслужби та військо, які очолюють цей курс, використають силу, щоб перейняти контроль над “Центром”. Заарештують широке коло опонентів, включно з Єльциним».

Як одну з альтернатив імовірного відкату, аналітики розглядали сценарій розпаду СРСР:

«Насильницький, хаотичний колапс системи. Республіки стають незалежними. Частина з них відображає народну волю, інші стають більш авторитарними. Між багатьма республіками починається війна».

Переді мною лежали стоси розсекречених документів ЦРУ та КГБ, спогади і щоденники учасників подій, газетні вирізки, касети з інтерв'ю та відеохронікою. Суспільне мовлення готувало великий документальний цикл про колапс СРСР.

Це був унікальний момент: усі, хто за минулі 30 років хотіли висловитися, висловилися. Можна було порівняти свідчення кожного з ключових учасників подій, звірити їхні слова з документами, які раніше не були доступні загалу. Одне свідчення доповнювало інше, а секретні документи КГБ доповнювали супертаємні рапорти ЦРУ.

Зіставлення розсекречених файлів викликало багато запитань. Чи раптом КГБ не перехопив деякі з документів ЦРУ? Або навпаки: може, ЦРУ навмисно їх злило своїм радянським колегам?

Один із таких документів, який лежав переді мною, з'явився 27 липня 1991 року. Він був загрифований: «Секретно. Особисто». Це — доповідна КГБ голові Верховної Ради УРСР Леонідові Кравчуку:

«...при цьому іноземці спираються на розроблений у США прогноз, згідно з яким допускається можливість розпаду СРСР.

Припускають, що спочатку відділяться Литва, Латвія, Естонія, Грузія, потім — Вірменія і Молдова, а згодом — і Україна.

Включення в цей перелік України оснований на тому, що нібито дедалі більше мешканців республіки приходять до ідеї її незалежності, а Верховна Рада УРСР послідовно ухвалює закони, що закладають правову основу повністю суверенної держави».

Я читав цю доповідну і не міг побороти відчуття, що десь уже це бачив: ніби автор документа КГБ заглядав через плече своєму американському колезі, який рівно за місяць до того писав рапорт «Наслідки альтернатив майбутнього СРСР».

Натомість кремлівські «твердокам'яні ортодокси» вірили, що США мають план розвалу СРСР.

Переді мною лежала роздруківка інтерв'ю, в якому генерал Валентин Варенников — один із найпомітніших героїв цієї історії — був переконаний у тому, що «План Аллена Даллеса» був цілком реальним.

«“Ми завжди думали про те, що треба підірвати Радянський Союз ізсередини”... Це політика Аллена Даллеса. Це стратегія. Давня

стратегія...» — старий генерал звинувачував у реалізації міфічного плану директора ЦРУ Роберта Гейтса, приписуючи йому слова, які той навряд чи міг сказати.

Згодом голова КГБ СРСР Володимир Крючков стверджував: «Для органів держбезпеки... стало очевидним у 1988-89 роках, що криза набуває таких рис і такого характеру, що ставить під загрозу існування нашої Радянської держави».

У тій розмові в лютому 1996 року колишній головний чекіст хвалився, що КГБ передбачив імовірність розпаду СРСР «раніше за Кіссінджера і Бжезінського»: «Вони у 1988-89 роках не ставили під сумнів існування Радянського Союзу... А ми, органи безпеки, вже бачили таку проблему».

Твердження Варенникова і Крючкова дещо суперечили одне одному. Адже перший вважав, що американці мали план розвалу СРСР ще від часів завершення Другої світової, а другий — що КГБ усвідомив імовірність колапсу СРСР раніше, ніж ЦРУ. Тобто це сталося відносно нещодавно і відображало не так наміри Заходу розвалити СРСР, як фатальну ситуацію в самому Радянському Союзі.

Так чи інакше, ключові організатори ГКЧП потім багато разів наголошували: їхнім основним мотивом була спроба зупинити розпад Союзу. Вони теж прогнозували колапс СРСР. І хотіли його врятувати.

Суперечливі твердження учасників подій, хаос думок, безлад припущень і фактів — в історичному смітті тонула велична картина занепаду імперії зла.

З фактів, розкиданих серед колись таємних файлів КГБ та ЦРУ, старих інтерв'ю, спогадів і газетних вирізок, треба було зібрати пазл: чому, як і хто спричинив колапс СРСР? Кожен фрагмент цієї мозаїки потрібно було знайти, а також зрозуміти його правильне місце в цій картині епічного масштабу. Бо кожний факт і кожний документ могли звучати дуже по-різному поряд з іншими.

Якщо на Луб'янці дійсно перехопили якісь із американських рапортів про імовірність розпаду СРСР, вони це сприйняли як прогноз американців чи як їхній план дій? З позиції охопленого параноєю старого чекіста будь-які міркування щодо імовірних сценаріїв розвитку

ситуації в СРСР дійсно могли сприйматися як перелік пропозицій для плану дій. Отже, скидалися на доказ існування в керівництва Сполучених Штатів плану розвалу Радянського Союзу.

Що більше фрагментів пазлу вдавалося зібрати, то більше питань виникало.

Чи ЦРУ насправді могло спровокувати шефа КГБ Володимира Крючкова до заколоту ГКЧП? Чи США дійсно мали план розвалу СРСР, як це вважав генерал Варенников? Коли саме КГБ передбачив можливість розпаду Союзу і чи готувався до цього? Чи взагалі було можливо передбачити колапс СРСР? Хто зруйнував Союз: Кравчук, Єльцин та Шушкевич? Горбачов? Чи все-таки «зловредні американці»? Чи головним було питання не «хто», а «чому»?

Що сталося насправді? Які факти випали з фокусу суспільної уваги? Що ми пропустили? Чому колосальна імперія, яка проіснувала майже три чверті століття, раптом захиталась і впала?

На одне з цих запитань я отримав дещо несподівану відповідь від безпосереднього учасника тих подій — першого керівника незалежної Білорусі Станіслава Шушкевича.

Так вийшло, що на одних урочистостях у Варшавському університеті ми з паном Шушкевичем сиділи один навпроти одного. Це був дуже теплий і приємний захід. Поляки — великі майстри в мистецтві організації таких подій. Проте інколи урочистості тривають дещо довше, ніж заплановано. Так сталося і цього разу: ми з паном Шушкевичем дивилися в очі один одному приблизно три з половиною години. І я дуже добре розумів, що моя «оскарівська промова», якою все мало б завершуватися, повинна бути максимально лаконічною. Це було написано на кожному другому обличчі поважних гостей: довгу промову дехто міг уже і не витримати.

Тож я гречно подякував організаторам і зауважив, що було б неправильно не скористатися шансом сказати добрі слова ще й присутньому тут Станіславу Шушкевичу. Я перейшов із польської на російську: *«Спасибо, что развалили СССР!»*

Зала відреагувала несподіваним ентузіазмом, а по завершенні до мене підійшов Шушкевич: «Я вам дуже дякую за таку оцінку моєї скромної

персони, але СРСР розвалили... українці і Кравчук!»

Якщо далі витримувати цю іронічну інтонацію першого керівника незалежної Білорусі, коротка відповідь на запитання, хто зруйнував СРСР, звучатиме так: українці, але зробили це випадково. І цього не змогли передбачити рапорти ані ЦРУ, ані КГБ.

РОЗДІЛ 1

ДЕНЬ СТРАХУ

Гелікоптери над Верховною Радою — Новини з альтернативної реальності — Ніхто нічого не розуміє — Навіщо телефонував шеф КГБ — Надзвичайний стан у Києві — «Альфа» готує засідку — Буш проснав — Єльцин на танку — Бардак у Москві — Кравчук виходить із берегів — Центри непокори — КГБ доповідає про настрої — Руки тремтять — Десант у Борисполі — КГБ і ЦРУ аналізують помилки ГКЧП

— Спиш?

— Так.

— Що, не знаєш, що в Москві переворот?

— Ні.

Вранці голову Верховної Ради УРСР Леоніда Кравчука розбудив перший секретар Центрального Комітету Компартії України Станіслав Гуренко. Новини від головного комуніста України ошелешували. Далі Гуренко скомандував Кравчуку: «Вмикай радіо!»

У Москві кореспондент російського телебачення Євгеній Кисельов теж дізнався новини телефоном від колеги: «Я кинувся до телевізора і побачив там дикторів, які читали Постанову про утворення Державного комітету з надзвичайного стану: “Господи, кошмар який! Дійсно військовий переворот!”»

«...І отут вилазять знову ті самі пітні монстри зі своїми “трясущимися ручонками” і збираються “вновь приводить страну к порядку”», — те, що того дня показував телевізор, у письменниці Оксани Забужко викликало лише почуття бридливості.

«З боку Дніпра вони випірнули і зависли над площею перед Верховною Радою — три гелікоптери. Я відразу до Масика повернувся і кажу: “Буде десант!” — міністру з питань оборони, національної безпеки та надзвичайних ситуацій Євгенові Марчуку не треба було вмикати телевізор чи радіо, щоб дізнатися останні новини. У Києві події вирували просто за вікном будинку Ради Міністрів України.

Геннадій Бурбуліс, державний секретар при президентові Росії, згадував події у Москві так: «Мені Коржаков видав пістолет. І ми поїхали ось у такій напрузі та в очікуванні різних неприємностей та несподіванок...»

Настало 19 серпня 1991 року.

Вечірні новини того дня могли бути іншими. Уява легко малювала відділ телерадіотехніки великого універмагу. На кожному з десятків екранів — одне й те саме обличчя диктора Ігоря Кирилова, з динаміків лунає його оксамитовий баритон: «У Києві ліквідовано спробу антиконституційного заколоту. Так звану “Народну Раду” заарештовано в повному складі. Депутати Лук’яненко і Чорновіл здійснили спробу чинити спротив та загинули під час затримання. Голова Верховної Ради Кравчук зник у невідомому напрямку. Здійснюються належні заходи. Ситуація на вулицях міста спокійна».

Якоїсь миті справді могло здатися, що ситуація почала розвиватися за сценарієм, що прогнозували аналітики ЦРУ. Це був саме той сценарій, який передбачав масові арешти не тільки радикальної демократичної опозиції, а й усіх, хто міг видаватися небезпечним для керівників КГБ та радянського війська.

Генерал Євген Марчук згадував той день: «...раптом чути такий гул гелікоптера... Вони йшли досить низько. Це були військово-транспортні десантні машини: важкі такі, завантажені, не порожні... Але спочатку їх не було видно. Лише чути».

А от київський кореспондент *BBC* Микола Вересень побачив джерело звуку швидше за генерала Марчука: «Він йшов дуже низько над землею... З другого поверху Верховної Ради можна було його бачити... Здоровезний такий! Не знаю, я не фахівець у цьому, але там, думаю, можна 50 чи 100 людей посадити. Це не був гелікоптер близького бою, а транспортний... Але такий зелений, із червоними зірками — усе як годиться!»

Марчук продовжував: «Гул нарастив із боку Дніпра. Вони випірнули з-за схилу і зависли над площею перед Верховною Радою — три гелікоптери».

Державний міністр із питань оборони, національної безпеки та надзвичайних ситуацій Євген Марчук спостерігав за цими дивними маневрами над куполом Верховної Ради з вікна робочого кабінету

виконувача обов'язків голови Ради Міністрів Костянтина Масика. Той стояв поруч не менш збентежений побаченням.

Марчук згадував: «Я відразу до Масика повернувся: “Отже, буде десант!” Вони могли там сісти. За 30 секунд — вони на землі, а за 3 хвилини — займають усю залу, заарештовують Кравчука, Чорновола...»

Того дня всі чекали масових арештів.

Напередодні молодий журналіст Віталій Портников повертався додому:

«18 серпня я виїхав із Москви до Києва. Я взяв із собою кілька газет, і серед них була газета депутатської групи “Союз”. Ці люди ставили собі за мету збереження Радянського Союзу будь-якою ціною. І в цій газеті групи “Союз” була стаття. Мовляв, єдина можливість зберегти Радянський Союз — це влаштувати державний переворот. Усю владу мали захопити люди, які хочуть зберегти Радянський Союз.

Я цій статті зрадів: я вважав, що це — повний ідіотизм, але мені, як будь-якому журналісту, потрібна була тема. І в поїзді я написав статтю: якщо Радянський Союз буде збережений шляхом державного перевороту, це призведе не до збереження, а до його швидкого зникнення з політичної карти світу. Написав і заснув».

Співачку Марію Бурмаку вечір 18 серпня застав у Запоріжжі:

«Друга “Червона рута”. Фестиваль закінчився. Фантастичний концерт! Виступ В'ячеслава Чорновола. Українство, яке витає у повітрі... Бажання незалежності, свободи... І ось-ось, як нам, молодим людям, здавалося, буквально декілька кроків — і ми, саме ми зможемо здобути незалежність України!

А ввечері оці прощання, бо ж завтра всі мають від'їхати, останні слова кохання... Звичайно, всі перезакохувались одне в одного! Це все було дуже романтично... І в такій атмосфері настав вечір 18 серпня».

Письменник та міністр охорони довкілля Юрій Щербак також був тоді на «Червоній руті»: «Панувала дуже яскрава радісна атмосфера.

Неймовірна аура була на тому стадіоні! А зранку підходить до мене мій помічник і каже: “Юрію Миколайовичу! Нумо, вмикайте телевізор!” Я нічого не розумію. Вмикаю, а там — лебеді танцюють танець.

Потім з’являються ці пики похмурі і починають щось там верзти. І я раптом розумію, що це — переворот. Державний переворот! Тільки-но був Горбачов, ніби все ліберально — збирав людей, переконував підписати Союзний договір — і раптом отака ситуація...»

Ранок 19-го числа Марія Бурмака пригадує так: «Я спочатку не вмикала телевізор — пішла на сніданок пити каву і побачила дивні вирази облич інших людей. Ніхто не розумів, що сталося.

Ми ввімкнули телевізор і побачили “Лебедине озеро”. І через кожну годину ведуча новин зачитувала дуже сухі офіційні звернення до народу... Усі телефони в готелі були вимкнені. Що робити, ніхто не знав».

З телевізорів та радіоприймачів звучало:

«...У відповідності до статті 127, пункт 3 Конституції СРСР і статті 2 Закону СРСР “Про правовий режим надзвичайного стану” та ідучи назустріч вимогам широких верств населення про необхідність прийняття найбільш рішучих заходів щодо запобігання сповзання суспільства до загальнонаціональної катастрофи, забезпечення законності та порядку, ввести надзвичайний стан в окремих місцевостях СРСР на термін 6 місяців з 4:00 години за московським часом 19 серпня 1991 року...»

«Десь по шостій ранку мене розбудив голос диктора, який читав цю заяву ГКЧП, — згадує Віталій Портников. — Включили радіо на весь потяг. Я спочатку вирішив, що це галюцинації: адже я писав про це статтю напередодні ввечері! І от думаю: господи, коли це закінчиться?! Чому я навіть у снах маю це бачити? Чому я в снах не можу бачити щось більш приємне? У 24 роки можна бачити щось більш приємне, ніж заяви якихось ідіотів! Яка дивна молодість! І тут я остаточно прокидаюся, розумію, що це не сон...»

Київський ранок 19 серпня почався для письменниці Оксани Забужко з телефонного дзвінка: «“Увімкни телевізор! Ми ще нічого не знаємо,

але увімкни телевизор!” А там — “Лебедине озеро”, а там — передають оті оголошення... І вся ця якась паніка: “Боже, хто це? Хто такий цей Янаєв?” Якась “темна сила” з минулого, з отих самих чекістських, з Андроповських тих самих років, які ми прекрасно пам’ятали...»

Кореспондентка британської газети *The Guardian* Марта Дичок щойно приїхала в Україну. Реальність перевершила її очікування: «Не було багато новин, тому всі іноземні журналісти поїхали на той фестиваль. Закінчився гарно фестиваль, вранці прокидаємося — переворот. А ми в Запоріжжі! Я оголомшена була. І почуття таке: ок, а що тепер далі буде?»

Опозиційного депутата Івана Зайця бентежні новини застали у відпустці на Волині. І на відміну від більшості людей, він знав, що робити: «Я був у гостях у свого університетського товариша Миколи Лисуна в селі... Ми ввімкнули телевизор. Там якраз оголошували всі ті постанови ГКЧП. І було зрозуміло, що це переворот. У мене не залишалось іншого вибору, окрім як негайно їхати до Києва.

Микола до мене каже: “А може, не поїдеш? Може, ми тут залишимося? Бо ми ж не знаємо, як розвиватимуться події. Може, доведеться ще криївки копати!”

«Ні, кажу, Миколо, тут питання дуже просте. Це банда. І банда програє, Єльцин у них виграє. Нарешті, кажу, вони зійшлися між собою! Бо завжди так було, що проти України воювали і червоні, і білі. А нині червоні з білими схопилися. І це той момент, коли ми мусимо проголосувати за незалежність України! Тому я їду у Київ, щоб Україна стала незалежною державою. Вивозьте мене із цього села!»

Юрій Щербак згадував: «Я розумів, що таке військовий переворот: за ними стояли і КГБ, і армія. Я думав, що почнуться розстріли, як під час класичних латиноамериканських переворотів».

В’ячеслав Чорновіл 19 серпня прокинувся в Запоріжжі. Він був одним із тих, хто сумарно провів у радянському ув’язненні 17 років — за «Український вісник» та Гельсінську спілку. Багато хто в Україні сприймав його як людину, що могла би стати символом спротиву. І тому його мали б заарештувати одним із перших.

Рано-вранці в готельний номер колишнього політв'язня постукали: «Мене розбудили стуком у двері і повідомленням про путч. Я не пригадую, хто це зробив, — хтось із журналістів. Я йому спокійно відповів: “Мабуть, путч несерйозний, якщо я тут досипаю, дивлюсь якийсь там сон, а не перебуваю в тюремній камері!” Адже коли відбувається “класичний” путч, то спочатку ізолюють основних політичних опонентів, а потім уже вводять військо...»

У Запоріжжі того дня перебував ще один символ боротьби за українську незалежність, який провів у радянських таборах більше чверті століття.

Як і Чорновола, Левка Лук'яненко також обрали на минулих виборах до українського парламенту, і так само вранці того дня він планував повертатися до української столиці: «Ввімкнув радіо. Почув, що створено оцей “государственный чрезвычайный комитет”. Я зрозумів, що це є... Зібрався, підійшов до столу, щоб здати ключ від номера і розрахуватися. І та жінка, вона з якоюсь такою радістю каже: “Ну от, кінчається безладдя, і знову починається відновлення порядку!” Я відповідаю: “Ви хочете того порядку, за якого влада могла безкарно стріляти мільйони людей?”»

Заступника голови Верховної Ради, професора Володимира Гриньова новина про переворот застала в рідному Харкові: «Мені вранці зателефонував один приятель. Дуже гострий на слово. Дзвінок настирний такий десь о шостій ранку. Я беру трубку сонний, і він мені говорить: “Ну що, дострибався?!” Я кажу: “Ти збожеволів? Ти чого?” А він: “Це ти божевільний! Подивись по телевізору!”

Я відразу зібрав родину. Сказав, що ситуація складна, вилітаю у Київ, можуть “взяти” в будь-який момент.

Іду вулицями міста. Неймовірна річ: радісне пожвавлення на обличчях! Приїжджаю в аеропорт. Там жінка в депутатській кімнаті радісно повідомляє: “Нарешті! Уже давно пора: скільки ж можна терпіти!”

Моторошне відчуття: усі задоволені тим, що сталося».

На початку того дня всі телефонували один одному. Із головою Верховної Ради УРСР Леонідом Кравчуком зв'язався перший секретар Центрального Комітету Компартії України Станіслав Гуренко.

«Це було десь пів на сьому. А я історично встаю о сьомій годині завжди», — згадував Кравчук.

— Спиш?

— Так.

— Що, не знаєш, що в Москві переворот?!

— Ні!

— Вмикай радіо!

«...У зв'язку з неможливістю за станом здоров'я виконання Горбачовим Михайлом Сергійовичем обов'язків Президента СРСР і переходом у відповідності до статті 127, пункту 7 Конституції СРСР повноважень Президента Союзу РСР до віцепрезидента СРСР Янаєва Геннадія Івановича...» — цієї миті радіо оголошувало чергову заяву ГКЧП.

«Я кажу: “Почув, але це треба серйозно проаналізувати!”» — згадував Кравчук.

«Що тут серйозно аналізувати?! — обурився Гуренко. — Тут перебуває товариш Варенников. Він приїхав за дорученням ГКЧП і хоче з тобою зустрітись!»

— Добре, я зараз зберуся та приїду до Верховної Ради, там і зустрінемося.

— Та ні. Є пропозиція зустрітись у ЦК.

— Станіславе Івановичу, але я не працюю в ЦК! Я — голова Верховної Ради України. Якщо товариш Варенников хоче зі мною зустрітись — будь ласка: хай приходить до Верховної Ради! А ти, якщо не хочеш, можеш не приходити!

Згадуючи цей діалог, Кравчук пояснював: «Я знав: запросять мене до ЦК, посадять на приставному стільці — і я вже не господар, вони мені нав'язуватимуть свою позицію, намагатимуться залякати, загнати у глухий кут».

— Тільки так, Станіславе Івановичу: поки я голова Верховної Ради — я зустрічатимуся з усіма візитами тільки у Верховній Раді!

Кравчук поклав слухавку.

Радіо монотонно передавало наступне повідомлення ГКЧП:

«...Найважливіша мета надзвичайного стану — забезпечити умови, які гарантують кожному громадянину особисту і майнову безпеку. Передбачається ліквідація антиконституційних безконтрольних, а по суті, злочинних військових формувань, що сіють моральний і фізичний терор в низці районів СРСР та є каталізаторами дезінтеграційних процесів...»

Радіоповідомлення ГКЧП цієї миті слухав і Євген Марчук: «Я — міністр із питань оборони, національної безпеки та надзвичайних ситуацій. Тобто питання надзвичайного стану — це питання в моїй компетенції. Я хапаю закон Радянського Союзу про надзвичайний стан. Їду на роботу. Це досить близько було — хвилин п'ятнадцять... А той закон — величезний. Я його швидко перелопаю, але не можу знайти жодної причини оголосити надзвичайний стан у Радянському Союзі! Хвороба Горбачова — це не причина. Це абсолютно не причина для введення надзвичайного стану!»

Вранці 19 серпня про Горбачова не було нічого відомо, окрім того, що оголосив ГКЧП. Ніхто нічого не міг зрозуміти, тож усі гарячково продовжували телефонувати один одному. Кравчуку наступним подзвонив Єльцин.

Була приблизно 8:30 ранку. Саме тоді машина голови Верховної Ради України рухалася до будинку парламенту. Технічні можливості на той час уже дозволяли прийняти дзвінок президента Росії просто в машині.

Кравчук згадував слова Єльцина: «“Леоніде Макаровичу, у мене є велике прохання! Там Горбачов у Криму. І мені не дали можливості з ним поговорити! Крим же ж ваш! Крим — це ж Україна!” — Отакі були слова тоді! — “Може, вас з'єднують? Якщо з'єднують, зателефонуйте мені: скажіть, що говорить Горбачов!”

Набираємо швиденько телефон Криму:

— Будь ласка, з'єднайте мене з Горбачовим!

Бере трубочку добре вишколена телефоністка:

— Михайла Сергійовича нема. Він погано почувається і не може підійти до телефону.

— А коли можна зателефонувати, щоб він таки прийшов до телефону? Коли йому стане краще?

— Мабуть, це буде нескоро.

Подзвонив Єльцину:

— Борисе Миколайовичу, отака ситуація!

— Все зрозуміло.

— Я їду зараз для зустрічі з Варенниковим, який прибув до Києва за дорученням ГКЧП.

— Треба обережно з ним говорити!»

Саме тоді Євген Марчук уже доїхав до свого робочого місця в будинку Ради Міністрів України. Голова уряду Вітольд Фокін був у відпустці. Його обов'язки виконував заступник — Костянтин Масик.

Євген Марчук згадує: «Починається нарада... Обговорюємо... Що вимагатиме Москва? — Ввести надзвичайний стан. А за законом ввести надзвичайний стан може хто? — Тільки найвищий орган. Який? — Верховна Рада.

І тут дзвінок: телефонує Леонід Макарович. Масик говорить, що до Кравчука йдуть Варенников та Гуренко. І що Кравчук просить його приєднатися до розмови.

У Костянтина Івановича на столі лежали такі досить величенькі блокноти. Я йому кажу півжартом: “Візьміть блокнот і все дуже детально записуйте!”»

Леонід Кравчук нарешті дістався будинку Верховної Ради України: «Я приходжу на робоче місце. Заходжу в приймальню. А приймальня — забита генералами! Там уже командувач Київським військовим округом Віктор Чечеватов, керівник політуправління округу Борис Шарилов, хтось іще — Варенников привіз із собою цілий почет. Він був заступником Міністра оборони СРСР, командувачем Сухопутних військ — це була найвища посада після міністра!»

Євген Марчук: «В Україні базувалось величезне військове угруповання збройних сил Радянського Союзу. На момент виникнення

ГКЧП жодна військова частина не була підпорядкована Києву — все підпорядковувалось Москві. Це був майже мільйон, трошки менше мільйона, чоловік: це чотири армії, це та сама 43-тя ракетна армія з ядерною зброєю, це Чорноморський флот зі своєю авіацією, з ядерною зброєю також...»

Леонід Кравчук привітався із присутніми у приймальні: «“Я вас запрошую! Але всіх я запросити не можу: дуже багато людей не вміститься за моїм столом”. Ми заходимо, приходить після цього перший секретар ЦК КПУ Гуренко. І ще через деякий час приєднався в. о. прем'єр-міністра Костянтин Масик».

Євген Марчук розумів, що перша особа української республіки опинилася у власному кабінеті ледь не в заручниках: «Леонід Макарович в принципі знав, що його як голову Верховної Ради України не було кому захистити. На 19 серпня 1991 року в Україні була гігантська машина, підпорядкована тому комітетові: усі збройні сили були підпорядковані члену ГКЧП Дмитру Язову, КГБ — члену ГКЧП Володимиру Крючкову».

Почалася гра нервів.

— Здрастуйте! Генерал Варенников, — пролунало в кабінеті Кравчука.

— Валентине Івановичу, я ж вас знаю! Не треба відрекомендовуватися, — господар кабінету присадив кавалерійський натиск генерала.

— Ви, очевидно, чули, що в країні відбулося. Нарешті влада перейшла до рішучих та сміливих!

Кравчук чомусь особливо чітко запам'ятав цю сентенцію про «рішучих та сміливих».

Усі присутні розташувалися навколо столу. Кравчук сидів навпроти Варенникова. Генерали — з одного боку. Цивільні — по інший бік.

З часом з'ясувалося, що Гуренко був радше на боці генерала Варенникова. А от генерал Шариков на боці московського гостя радше не був.

Борис Шариков запам'ятав початок зустрічі в найдрібніших деталях: «Валентин Іванович відразу взявся до справи. Він взагалі не любив

белькотіти, мав звичку формулювати чітко та ясно: “Горбачов захворів, влада перейшла до новоутвореного органу — Державного комітету з надзвичайного стану. З четвертої години ранку 19 серпня у Москві у зв’язку із загостренням ситуації у столиці та загрозою заворушень в інтересах безпеки громадян оголошено надзвичайний стан. Я прибув до Києва, щоб на місці розібратися в ситуації та за необхідності рекомендувати ввести надзвичайний стан принаймні в низці регіонів України».

Генерал Шариков згадує реакцію на сказане емісаром ГКЧП: «Мені здалося, що для присутніх його слова були подібні до грому серед ясного неба. Приблизно хвилину тривала тиша. Однак треба віддати належне Кравчуку: він швидко себе опанував. На відміну від Масика, який помітно нервував, Леонід Макарович не мав розгубленого вигляду і тримався достойно й мудро».

Попри хвилювання Костянтин Масик не переставав щось записувати у великому нотатнику. Пізніше він скористається своїми нотатками, щоби відтворити деталі тієї зустрічі: «Варенников дістав із теки ксерокопію Постанови ГКЧП номер 1 і почав у солдафонській манері викладати її окремі статті. Він вимагав від нас “згуртуватись як ніколи”. Організувати рух транспортних засобів, проводити їхній огляд, ввести комендантську годину...»

Тут Масику і стала в пригоді ранкова розмова з Марчуком про підстави і механізми запровадження надзвичайного стану: «Я послався на Закон СРСР “Про правовий режим надзвичайного стану в СРСР”, який передбачав введення надзвичайного стану в союзних республіках лише за згодою Верховних Рад цих республік...

Варенников обірвав мене і заявив: “Ви не звертались, то ми вам допоможемо!”

Далі він дослівно сказав: “На Західній Україні нема радянської влади — суцільний “Рух”! У західних областях треба ввести надзвичайний стан. Припинити страйки! Закрити всі партії, окрім КПРС, їхні газети, припинити і розігнати мітинги. Вам потрібно застосувати екстрені заходи, щоб не склалася думка, що ви йдете колишнім курсом!”»

Масик продовжував сумлінно нотувати погрози Варенникова: «Рекомендую вам подумати і зайняти правильну позицію! Змінити свій особистий курс і курс Верховної Ради! Не підбурювати депутатів до різних там розмов. Війська мають наказ і будуть діяти. Якщо вони отримають інформацію, що ситуація потребує введення надзвичайного стану, його введуть!»

«Коли Варенников заговорив про можливість введення в Україні надзвичайного стану, — згадував генерал Шариков, — Леонід Макарович відразу взяв до рук закон, що визначав умови введення надзвичайного стану, який лежав прямо перед ним на столі».

За свідченням Бориса Шарикова, відповідь Кравчука була приблизно такою: «Введення надзвичайного стану — це справа Верховної Ради. Так вимагає закон. Ми маємо інформацію, що ситуація і в Києві, і на місцях досить спокійна й не вимагає введення жодних екстрених заходів».

Леонід Кравчук вирішив, що час переходити в наступ: «Я повторив Варенникову, що це може зробити тільки Верховна Рада. А Верховна Рада зібратись не може, тому що всі депутати — у відпустці. А по-друге, немає документів — що ми будемо обговорювати?!

Він каже: “Так по радіо ж оголосили!”

Я відповідаю: “Валентине Івановичу, ви ж досвідчена людина, а я старий бюрократ! Мені потрібно кожному депутатові дати документ. А для того щоб я такий документ дав, мені потрібно його мати із червоною гербовою печаткою, пронумерований і у відповідний спосіб оформлений! Адже, щоб приймати рішення і діяти, я, як голова Верховної Ради, повинен мати документи, а не слухати повідомлення по радіо!”»

Кравчук побачив розгубленість в очах гостя і вирішив дотиснути:

— Валентине Івановичу, а де ваш мандат?

— Який мандат?!

— Наскільки я знаю історію, коли Ленін посилав своїх представників у регіони, він давав їм письмове доручення з підписом...

— Але ж мене направив ГКЧП!

— Ну, це ж ви знаєте! А я не знаю.

Решта функціонерів і генералів мовчки спостерігала за словесною дуеллю Кравчука з Варенниковим. «Мандата» в генерала не було, як і жодного письмового документа, який підтверджував би його повноваження емісара ГКЧП.

Тим часом Кравчук і далі насідав на Варенникова, який у розмові мав необережність зізнатися, що прилетів із Криму, де бачився з Горбачовим: «Я його запитав: “В якому стані Горбачов?”»

Варенников дав зрозуміти, що той важкохворий. Але Кравчук не вгавав:

— А довідка? Ви можете дати лікарську довідку про те, що він дійсно хворий?

— Довідки нема...

— Дозвольте мені серйозно засумніватись у правдивості вашої інформації хоча б тому, що ми кілька днів тому з Михайлом Сергійовичем та його зятем успішно здолали 0,75 лимонної горілки за одним присідом.

«Своєрідне “перетягування каната” тривало хвилин 15—20, — згадував генерал Шариков. — Саме тоді на столі голови Верховної Ради задзвонив апарат урядового зв’язку. Кравчук піднявся, підійшов до столу і повільно зняв слухавку. У тиші кабінету розмову було добре чути. Телефонував голова КГБ СРСР Володимир Крючков».

— Здрастуйте, Леоніде Макаровичу. Це Крючков говорить. А Варенников у вас? — голос шефа КГБ чітко почули всі присутні.

Кравчук трохи здивувався:

— Дати йому слухавку?

— Та ні, не треба.

— Щось йому передати?

— Передайте йому привіт!

Цей привіт Варенникову дещо спантеличив Кравчука. Пізніше він намагався собі пояснити причини цього дзвінка:

«Тобто вони підкреслили, що знають, що Варенников тут. Вони прагнули показати, що Москва все знає, що за процесом у Києві КГБ Москви уважно слідкує... Безумовно, цей тиск був дуже делікатний. І це був натяк, щоб я був більш згідливий у розмовах із Варенниковим».

Справжні причини дивного дзвінка шефа КГБ з'ясувалися дещо пізніше. Але тієї миті присутні в кабінеті Кравчука могли лише здогадуватися, навіщо Крючков вирішив передати привіт Варенникову.

Борис Шариков, який уважно дослухався до раптового дзвінка очільника КГБ, пізніше згадував: «Він поцікавився, як справи, як ситуація у Києві? Леонід Макарович усміхнувся і з певною іронією відповів: “Ситуація нормальна, дякую! Ось приїхав Валентин Іванович Варенников, сидимо, розмовляємо. Ми йому саме зараз розповідаємо, що підстав для введення надзвичайних заходів у нас нема”. На що Крючков відповів щось таке: “Ну, якщо ви так вважаєте... Може, і правильно...”»

Генерал Варенников згодом згадував розмову з українським керівництвом абсолютно інакше: «Нормальна була зустріч. Дещо нервово було з боку Масика в плані того, коли і хто може оголошувати надзвичайний стан, хоча на Україні ніхто не збирався вводити надзвичайний стан.

Телефонував Крючков. Він сказав, що “ми тут обговорюємо всі ці питання, зокрема і щодо надзвичайного стану. Але ми у Москві не розглядаємо, щоб на Україні вводити надзвичайний стан”».

У самого Крюčkова взагалі була інша версія розмови з Кравчуком: «Я йому розповів, що ввели надзвичайний стан, такі-от і такі-от заходи плануємо застосувати. “Так, — каже, — треба, звичайно, порядок наводити”. І він поставив питання про те, щоб ввести надзвичайний стан у трьох областях на Заході.

Я сказав: “Не поспішайте з цим кроком! Я думаю, що ці заходи зайві, адже там ситуація в гірший бік за минулу добу-дві не змінилася”.

Він говорить: “Добре, зачекаємо”. Далі Кравчук попросив докладно інформувати, що буде відбуватися...»

Отже, за версією Крюčkова, Кравчук сам був ініціатором введення надзвичайного стану в кількох областях України. І шеф КГБ переконав його цього не робити.

Те, що згадували Кравчук, Масик і генерал Шариков, у деталях збігалось. Версія Крюčkова суперечила версії Варенникова, а вони обидві — суперечили тому, що розповідала решта присутніх у кабінеті

Кравчука. І хоча з цих суперечностей можна зробити висновок, хто казав правду, а хто від неї відступав, по суті це означало протиставити слово проти слова.

Проте є ще одне свідчення. Після тієї зустрічі о 10:45 генерал Варенников відправив до ГКЧП шифротелеграму. Вона містила дещо іншу версію, ніж він сам потім озвучував у спогадах чи інтерв'ю:

«Коротко з керівництвом Української РСР розібрали всі п'ять документів, які були передані по першій програмі московського радіомовлення, розглянули Закон СРСР “Про правовий режим надзвичайного стану”. Кравчук і Масик спочатку все це сприйняли негативно (Гуренко мовчав), даючи зрозуміти, що це їх не стосується, якщо щось треба робити, то це виноситимуть на засідання Верховної Ради. Був вимушений дещо загострити ситуацію і дати зрозуміти товаришам, що фактично Закон уже почав діяти... У результаті зустрічі Кравчук та інші товариші погодились із пропозиціями, і саме зараз здійснюють заходи в цьому дусі...»

Шифрограма підтверджувала версію подій голови Верховної Ради України, а не трактування емісара ГКЧП. Які саме заходи здійснювали Кравчук із товаришами «в цьому дусі» Варенников не повідомляв.

Після наради у Кравчука Євген Марчук зустрів Костянтина Масика в Будинку Уряду: «Коли Костянтин Іванович повернувся, то переказав дуже коротко ту розмову: Варенников вимагає ввести надзвичайний стан. І причому сказано так було, що якщо ви не введете (я точно не пам'ятаю, які там слова прозвучали), то будете мати проблеми. Тобто була неприхована погроза.

Я кажу: “Костянтин Івановичу, у нас нема ніяких підстав. Ані в Леоніда Макаровича, ані в уряду й поготів. Уряд не може вводити надзвичайний стан! Згідно із законом, жодних підстав для України вводити надзвичайний стан у нас нема: ніяких надзвичайних ситуацій чи то природного, чи воєнного, чи техногенного характеру...”

А він тримає отой блокнот, із нього читає й розповідає нам що і як. І я йому кажу: “Констянтин Івановичу, збережіть цей блокнот! Він буде дуже дорого коштувати в майбутньому”».

Єдине, чого не записав Костянтин Іванович до свого нотатника, — це слів Станіслава Гуренка. Адже перший секретар Центрального Комітету Комуністичної партії України протягом усього часу мовчав.

Кравчук згадував: «Він сидів як скеля, як мумія. Ані пари з вуст, як кажуть! Не промовив жодного слова. І я зрозумів, що з ним усе узгоджено...»

Борис Єльцин того ранку спочатку почувавсь ошелешеним: «Розбудила мене Тетяна. Влетіла в кімнату: “Тату, вставай! Переворот!” Ще не остаточно прокинувшись, пробурмотів: “Це ж незаконно!”»

Вона починає розповідати про ГКЧП, про Янаєва, Крючкова... Усе це було геть безглуздо. Я запитав: “Ви що, мене розігруєте?”»

Борис Єльцин увімкнув телевізор. Диктор зачитував чергову «Заяву радянського керівництва»:

«Встановити, що рішення ГКЧП СРСР обов’язкові для неухильного виконання всіма органами влади та керівництва, посадовими особами та громадянами на всій території Союзу РСР».

Єльцин так і стояв без сорочки, поряд розгублено дивилися на екран телевізора доньки Тетяна та Олена й дружина Наїна.

«Усі, звичайно, були приголомшені», — згадував Єльцин.

«Боря, кому зателефонувати?» — Наїна Йосипівна перша вийшла з шокового стану.

Так у підмосковному Архангельському й утворився штаб спротиву заколотникам. До нього увійшли сам Єльцин, його дружина та доньки. За кілька хвилин до них приєднався керівник охорони президента Росії Олександр Коржаков. Також почали з’їжджатися та сходитися співробітники, соратники, сусіди: голова Верховної Ради Росії Руслан Хасбулатов, депутат Сергій Шахрай, голова російського уряду Іван Силаєв, держсекретар Геннадій Бурбуліс та ще кілька осіб...

Геннадія Бурбуліса вранці розбудив дзвінок Олександра Коржакова. «Він ошелешив новиною та повідомив, що треба терміново зібратись у Бориса Миколайовича, — згадував Бурбуліс. — Дачі в нас були по

сусідству... Незабаром основний актив зібрався, під'їхали Лужков, Собчак... І ніхто не розумів, що сталося. Але дуже швидко одностайно дійшли висновку, що це злочин. Що це порушення Конституції, порушення всіх законів.

Особливо нас роздратовало повідомлення, що Горбачов там нібито хворий і не може виконувати свої обов'язки. І саме тому ГКЧП бере на себе керівництво країною та оголошує себе рятівником Радянського Союзу.

Вирішили об'єднати зусилля і підготувати звернення до громадян Росії».

Борис Єльцин згадував: «Текст від руки записував Хасбулатов, а диктували, формулювали всі, хто був поряд: Шахрай, Бурбуліс, Силаєв, Полторанін, Ярошенко...»

Геннадій Бурбуліс: «Перше, що ми позначили, — це злочинний характер так званого ГКЧП. Друге — категоричне несприйняття ізоляції президента Горбачова і нашу вимогу терміново повернути його до Москви. Третє — заклик до непокори на місцях і в столиці...»

Звернення «До громадян Росії» надрукували доньки Єльцина на друкарській машинці. За словами Бурбуліса, «одним пальцем».

Хай як це дивно, але зв'язок на дачі Єльцина і далі працював безперебійно. Факс теж працював, хоч і з вибриками.

Борис Єльцин розповідав: «Буквально через годину після того, як мої доньки надрукували звернення до народу, у Москві та інших містах люди читали цей документ. Його передавали зарубіжні агенції, професійна та любительська комп'ютерні мережі, незалежні радіостанції на кшталт “Эхо Москвы”, біржі, кореспондентська мережа багатьох центральних видань».

У ГКЧП не усвідомлювали, як за кілька минулих років гласності й демократизації зростає швидкість поширення інформації.

Геннадій Бурбуліс: «Вирішили переїжджати до Москви на робоче місце президента в так званий “Білий дім”. І вже потім, коли реконструювали ці події, з'ясувалося, що “Альфа” сиділа в кущах... Вони чекали сигналу ізолювати Єльцина та наш актив».

Борис Єльцин: «Собчак на прощання раптом сказав Наїні: “Хай допоможе вам Бог!” Мабуть, після цих слів вона усвідомила жах того, що відбувається. Наїна подивилася на нього очима, повними сліз».

Геннадій Бурбуліс: «Ми сіли в машини. Я сидів у машині Бориса Єльцина. Мені Коржаков видав пістолет. І ми поїхали ось у такій напрузі та в очікуванні різних неприємностей та несподіванок...»

Вранці 19 серпня Москву охопила велика тривога. Її спричинили брак інформації та найгірші очікування. Навіть діти відчували загрозу. Коли з дачі почали евакуювати родину Єльцина, онукам пояснили, що за командою треба буде лягти на підлогу «рафіка». Один з онуків запитав: «Мамо, вони в голову стріляти будуть?»

Настрої в Архангельському неабияк дисонували з тими, що панували у Києві та Мінську. Єльцин з якоюсь навіть образою згадував, що і Кравчук, і білоруський прем'єр Дементей «надто спокійно» реагували на ситуацію, розмовляючи з російським президентом.

Варто зрозуміти гостроту тривоги у Москві та околицях: саме тоді столицею СРСР рухалися колони танків та бронетехніки. У її жителів це видовище спричиняло душевне сум'яття, у декого — паніку.

Артемій Троїцький: «Десь рано-вранці мені зателефонував колега. Я тоді працював керівником музичного мовлення на російському телебаченні у Москві. Це було таке опозиційне “єльцинське” телебачення того часу... І от телефонує мені колега: “Шефе! Шефе, час змотувати вудочки! Жах! Танки на вулиці!!!”

Я ледь прокинувся. Врубив телевізор. По телику показують “Лебедине озеро”, час від часу перериваючи якимись похмурими новинами. Я відразу поїхав на вулицю Ямського поля, де розташовувалося наше телебачення. З'ясував, що наша будівля оточена. Щоправда, не танками, а бронетранспортерами».

Євгеній Кисельов намагався відіспатися після нічного ефіру програми «Вести», коли його розбудив головний редактор із

популярним того дня запитанням: «Алло, ти спиш?! Там військовий переворот!»

Кисельов згадував: «Я кинувся до телевізора і побачив там дикторів, які читали Постанову про утворення Державного комітету з надзвичайного стану. “Господи, кошмар який! Дійсно військовий переворот!”»

За певний час він теж опинився біля будинку телебачення на вулиці Ямського поля: «З’явився бронетранспортер чи БМП... І там був якийсь цілковито ошалілий командир — молоденький лейтенантик, який толком не розумів, що відбувається та що і як йому робити. Усе, що з нього вдалося витягти, — це кілька слів: “Мене сюди прислали охороняти ось цей об’єкт. Мені сказали зайняти позицію поряд із Всеросійським державним телерадіокомітетом!” Усе, що йому сказали, — займи позицію поряд із будівлею ВДТРК і охороняй її. Від кого охороняти?! Яка причина? Ось нічого йому не пояснили. Одне слово, до вечора з’ясувалося, що бардак повний!»

Але щоб зрозуміти, що «бардак повний», треба було перебувати в центрі Москви. Решта Країни Рад вимушена була і далі слухати або повідомлення ГКЧП, або — як називала їх радянська пропаганда — «ворожі голоси»: ВВС, «Радіо Свобода», «Голос Америки».

Київський кореспондент ВВС Микола Вересень, один із журналістів цих «ворожих голосів», прокинувся пізно: перед тим була ніч у поїзді, у плацкартному вагоні, — не виспався, досипав уже вдома. Дружина пішла гуляти з собакою. Микола увімкнув телевізор. «Там почали говорити: “Пункт перший: зобов’язати всі радянські і партійні організації...” — щось там таке дуже напружене...», — згадував він.

Диктор виголошував пункт за пунктом:

«Пункт 3. Вважати надалі недійсними закони і рішення органів влади й управління, які суперечать Конституції СРСР і законам СРСР...»

У цій постанові ГКЧП пунктів було дуже багато:

«Пункт 7. ...Проведення мітингів, вуличної ходи, демонстрацій, а також страйків не допускається...

Пункт 8. Встановити контроль над засобами масової інформації...»

«На пункті 12 я заволав із вікна: “Лесю, іди додому!” — згадував Микола. — Мабуть, на 15-му пункті я вже одягнувся. Склав усі речі. І запідозрив, що будуть же, гади, шукати! Без цього ж не обійдеться...»

Микола Вересень викликав таксі та поїхав ховатися до знайомих у віддалений район української столиці, на Троєщину: «Радіо трохи підглушували, але я почув хвилі рідної *BBC*: значить, люди працюють! І в Москві працюють — я чую. Так, а що ж я?!»

Тож Вересень швидко «вийшов із підпілля» і помчав назад до середмістя.

Решта київських кореспондентів «ворожих голосів» та інших іноземних засобів масової інформації вимушено опинилися в інформаційній ізоляції. Вони перебували досить далеко від місць, де відбувалися ключові події.

Марта Дичок: «Сюзан Вієтс, Стівен Малві, Христя Лапучак і я — чотири іноземні журналісти, які були на той час в Україні. Бо Христя Фріланд, Боб Сілі — вони повиїжджали: літо, відпустки. І тут починається путч, а ми всі — у Запоріжжі, нікого з нас нема в Києві...

Поїзди не йдуть, літаки не літають, автобуси не їздять. Як добиратися? Бо ми мали квитки, але весь транспорт зупинили. Врешті ми вирішили взяти таксі із Запоріжжя до Києва!

Ми пропонуємо таксисту 50 доларів. Він відмовляється. Пропонуємо 100 — каже “ні”! 200! — “Добре! Поїхали”. За 200 доларів він нас везе із Запоріжжя до Києва.

Сюзан мала маленьке радіо, і ми щогодини слухали новини *BBC*. Ми були схвильовані: що нас чекатиме у Києві. Бо ніхто не знав, чи там стоять війська, чи там арештовують людей — не було жодної інформації».

Микола Вересень залишився, здається, єдиним кореспондентом іноземних ЗМІ в українській столиці. Але і він мусив чекати, щоб повідомити *BBC* про події у Києві: «Замовив 073 чи 079 — я вже не пам’ятаю. Телефонуєш у Лондон. І потім від однієї до трьох годин треба було чекати, щоб з’єднали. Дочекався. Щось передав: бо я ж їздив містом, бачив, що з людьми, чи є військові на вулицях, чи нема

військових... От уже тоді я себе почув у ефірі — “Про ситуацію в Україні”»...

Марта Дичок повідомлення Миколи Вересня з Києва не чула: «Цей таксист постійно запитував: “Що вони там говорять?!” Бо *BBC* ми слухали англійською мовою. Але не було багато інформації того дня. Що далі? Невідомо. Трошки страшно було...»

У Вашингтоні про переворот у СРСР дізналися не з донесень ЦРУ, а з теленовин. Президент Буш його початок проспав.

У містечку Кеннебанкпорт на східному узбережжі Сполучених Штатів Америки був пізній вечір неділі 18 серпня. Генерал Брент Скоукрофт лежав у готельному ліжку, гортаючи робочі папери. Телевізор транслював новини *CNN*.

Вранці Скоукрофт мав скласти компанію Джорджеві Бушу у грі в гольф. Президент США саме перебував у відпустці в Кеннебанкпорті, у родинному маєтку Вокер-Пойнт. Співробітники Білого дому, які супроводжували його, розмістилися в готелі «Нонатум». І ось у цьому готелі їх і застало повідомлення *CNN* про зміну влади в Кремлі.

Скоукрофт згадував: «Я лише краєм вуха слухав телевізор і не розчув до пуття, як диктор повідомив, що Горбачов залишає посаду через проблеми зі здоров'ям. Хоч кілька тижнів тому ми бачили його у квітучому стані...»

Повірити в різке погіршення здоров'я Горбачова було складно. Генерал зателефонував до свого помічника Роберта Ґейтса і попросив перевірити інформацію через канали ЦРУ. Але там теж знали не набагато більше, ніж у *CNN*.

Президент Джордж Буш уже спав. Скоукрофт зателефонував йому опівночі. Розповідати більше, ніж повідомили новини, не було чого: спецслужби США ще не мали жодних підтверджень чи подробиць.

Роман Попадюк, який чергував у ті дні як пресекретар Білого дому, постукав до Скоукрофта: «Бренте, мені здається, ми маємо справу з переворотом. Преса шаленіє. Що відбувається?!»

BOOK2GO
ЕЛЕКТРОННІ КНИГИ

КУПИТИ